

ความว่าง (สุญญตา) ในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ

An Emptiness (Suññata) in the view of Buddhādāsa Bhikkhu

Academic Articles

บทความวิชาการ

พระครูธำรงพุทธิญาณ ญาณธโร (เพ็งบุญมา)

Phrakhru Thamrong Phutthiyan Yanatharo (Phuengbunma)

พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Doctor of Philosophy Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ขริศา ไชอำเอี่ยม Karisa saiumeam

อาจารย์ประจำหลักสูตร พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย

Lecturer of Philosophy Program Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail. karisasaiumeam@gmail.com

Article history:

Received: 11 November 2025 / Revised: November 20 December 2025

Accepted: 23 December 2025 / Available Online: 26 December 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาความว่าง (สุญญตา) ในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ โดยใช้กรอบการศึกษาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาเพื่อชี้ให้เห็นหลักการและวิธีการของสุญญตามาประยุกต์เป็นแนวคิดของพุทธทาสภิกขุโดยการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับคำสอนในพระไตรปิฎก ผลของการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการเข้าถึงสุญญตาว่า ให้ถือแต่สักว่าไม่ให้สำคัญมั่นหมายเป็นตัวตน เมื่อทำได้เช่นนี้ก็จะเข้าถึงความว่างที่กล่าวว่า เมื่อนั้นเธอก็จะไม่มีและเห็นถึงผลของความว่างนี้ว่าเป็นที่สุดแห่งทุกข์ หรือที่สุดของพรหมจรรย์นี้ ในมุมมองของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับสุญญตาทันทีถึง ภาวะของจิตที่ว่างจากกิเลส โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ว่างจากความรู้สึกรู้ว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา ภาวะที่ไม่มีความรู้สึกรู้ว่าเป็นตัวตนหรือของตานั้น เรียกว่าสุญญตา ความเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวกู ของกู ว่างจากตัวกู ของกู ท่านได้เน้นหลักการเข้าถึงสุญญตา จะมุ่งเน้นที่การพิจารณาอารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ และสังขารด้วยวิธีปฏิบัติสังขานุปัสสนาญาณ ว่าเป็นของว่าง โดยพิจารณาว่าสิ่งนั้นไม่มีตัวตนในสิ่งที่กำหนดหนอ ว่างจากตัวตนหนอ จนสุดท้ายจะเหลือเพียงคำว่า ว่างหนอ เห็นทุกสิ่งเป็นสุญญตา คือเป็นอนัตตา ไม่มีเราเขา มีแต่สภาวะรูปกับนาม เพื่อมิให้ยึดมั่นในรูปนามขันธ์ 5 ซึ่งถือว่าเป็นอัตตาตัวกูของกู และที่สุดให้ปล่อยวางคือ อย่าเห็นแก่ตัว (ตัวกูของกู) เพื่อให้รู้จักการแบ่งปันช่วยเหลือกันและกัน สังคมจะได้อยู่อย่างมีความสุข เห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว

คำสำคัญ: ความว่าง; สุญญตา; พุทธทาสภิกขุ

Abstract

This academic article aims to study emptiness (Suññata) from the perspective of Buddhadaśa Bhikkhu. By using the framework of studying the Tipiṭaka and commentaries to point out the principles and methods of emptiness, which can be applied to the concept of Buddhadaśa Bhikkhu through a comparative analysis and teachings in the Tipiṭaka. The results of the study revealed that the Buddha taught about reaching emptiness that one should hold on to it simply without clinging to it as a self. When one can do this, one will reach the emptiness that is said to be. Then, one will have no and see the result of this emptiness as the end of suffering or the end of this brahmacharya. From the perspective of Buddhadaśa Bhikkhu, emptiness refers to the state of mind that is empty of defilements, especially empty of the feeling of being a self, a being, a person, us, or them. The state of not having the feeling of being a self or belonging to oneself is called emptiness. It is a person who does not cling to anything as me or mine, empty of me or mine. He emphasized the principle of reaching emptiness, which focuses on contemplating emotions that rely on the five aggregates and mental formations through the method of paticangkhanupassanā-kāṇa, as empty. He considered that That thing has no self in what is determined, it is empty of self, until finally there is only the word "empty", seeing everything as emptiness, that is, as Anattā, there is no us or them, there is only the state of form and name, so as not to cling to the five aggregates of form and name, which are considered the ego, me and mine, and finally to let go, that is, not to be selfish (me and mine), so as to know how to share and help one another, so that society can live happily, considering the benefit of the whole more than personal benefit.

Keywords: Emptiness; Suññata; Buddhadaśa Bhikkhu

บทนำ

ในคัมภีร์เถรวาทมีการกล่าวถึงการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุญญตาอยู่อย่างน้อย 2 คัมภีร์ คือในพระไตรปิฎก และอรรถกถา เช่น คัมภีร์คัมภีร์ประเภทปริกขณวิเสส วิสสุทธีมรรคปริกขณ โดยเฉพาะพระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปปัชฌาส์ มหาสุญญตสูตร ว่าด้วยสุญญตา กล่าวว่า “ภิกษุตั้งจิตไว้ในภายใน ทำจิตให้สงบ ทำจิตให้มีธรรม เอกผุดขึ้นตั้งจิตให้มั่น คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ... บรรลุทุติยฌาน ... บรรลุตติยฌาน ... บรรลุตตตฌาน ..., ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตาในภายใน เมื่อเธอใส่ใจสุญญตาในภายใน จิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่โน้มไปในสุญญตาในภายใน เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุ ย่อมรู้ชัดสุญญตานี้ที่มีอยู่อย่างนี้ว่า เมื่อเราใส่ใจสุญญตาในภายใน จิตจึง ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่โน้มไปในสุญญตาในภายใน, ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตาในภายนอก ฯลฯ, ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตาในภายในและในภายนอก ฯลฯ, ภิกษุนั้นใส่ใจอาเนญชสมาบัติ (อรุปสมาบัติ) เมื่อเธอใส่ใจอาเนญชสมาบัติ จิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่โน้มไปในอาเนญชสมาบัติ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุ ย่อมรู้ชัดอาเนญชสมาบัตินี้ที่มีอยู่อย่างนี้ว่า เมื่อเราใส่ใจอาเนญชสมาบัติ จิตจึง ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่โน้มไปใน

อาเนญชสมาบัติ ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสัมปชัญญะในอาเนญชสมาบัตินั้นได้ ด้วยอาการอย่างนี้ ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก มหาสุญญตสูตร ว่าด้วยสุญญตา Suttanta Pitaka, Majjhima Nikaya, Uparipannasaka, Mahasunyata Sutta, on emptiness (Thai Tripitaka, 2539; 14/188 /224-225) จากสาระสำคัญของหลักปฏิบัติที่กล่าวมานี้ชี้ให้เห็นว่า คำว่าตั้งจิตไว้ในภายใน ใส่ใจสุญญตภายในและใส่ใจสุญญตภายนอกนี้ พระอรธกถาจารย์แก้ว่า สุญญตภายใน คือ อารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ของตน สุญญตภายนอก คือ อารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ของคนอื่น เมื่อก้าวโดยสรุปก็คือ ให้จิตเห็นความว่างในเบญจขันธ์ของเราและของคนอื่น ข้อปฏิบัตินี้มุ่งให้จิตเห็นความว่างหรือฝึกอบรมให้จิตเห็นความว่าง

ในคัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรคปกรณ์ มีการให้รรถาธิบายไว้ว่า “โยคาวจรนั้นครั้งกำหนดรู้ ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่าด้วยปฏิสังขานุปสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่ามีเงื่อนไข 2 ต่อไปอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากอตตะตา 1 หรือว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะตา 1” (Phra Buddhaghosa Thera, 2011, p. 1096) ข้อนี้เป็นการยืนยันว่าผู้ที่เข้าถึงสุญญตาได้นั้นจะต้องปฏิบัติได้ถึง ขั้นปฏิสังขานุปสนาญาณ จึงจะเข้าถึงสุญญตาหรือเห็นสุญญตาได้ สารัตถสำคัญของสุญญตาคือ ความว่างนี้ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระพาหิยทารุจรียะว่า “พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอก็จะไม่มี เมื่อใด เธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์” ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทานอิฎฐิตกะพาหิยสูตรว่าด้วยพระพาหิยเถระ Suttanta Pitaka, Khuddaka Nikaya, Udānaitivuttaka, Bāhiya Sutta, regarding Bāhiya Thera. (Thai Tripitaka, 2539; 25/10/186) จากพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นว่า ข้อปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงสุญญตา คือ ให้ถือแต่สักว่าไม่ให้สำคัญมั่นหมายเป็นตัวตน เมื่อทำได้เช่นนี้ก็จะเข้าถึงความว่างที่กล่าวว่า เมื่อนั้นเธอก็จะไม่มีและเห็นถึงผลของความว่างนี้ว่า เป็นที่สุดแห่งทุกข์ หรือที่สุดของพรหมจรรย์นี้

ท่านพุทธทาส ปรารภร่วมสมัยที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับไปทั่วโลก ได้กล่าวถึงสุญญตาว่าไม่ใช่เรื่องของเฉพาะผู้ปรารถนานิพพาน แต่เป็นของขวัญสำหรับฆราวาสทุกคน ก็เพราะท่านได้บรรยายไว้ในตอนหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งมีฆราวาสคบหาพวกหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลขอรับรองที่จะได้รับธรรมะที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลตลอดกาลนานแก่ฆราวาสที่ครองเรือน แอ้ออยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูกไล่กระจะจันทร์ของหอม พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสูตรนี้ คือสูตรสุญญตา เมื่อเขาว่ายากไป ก็ทรงลดลงมาเป็นเพียงเรื่อง โสตาปัตติยังคะ คือข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นพระโสดาบัน กล่าวคือให้เข้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ให้จริง แล้วก็มีศีลชนิดเป็นอริยกันตศีล คือเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้จริง แต่แล้วมันก็กลายเป็นว่าถูกพระพุทธเจ้าล่อเข้าบ่วง เข้ากับพระองค์เสียสนิท พุดอย่างโวหารหยาบ ๆ ของพวกเราคือว่า พระพุทธเจ้าท่านดัมคนพวกนี้สนิท คือว่าเขาไม่เอาเรื่องสุญญตา พระองค์ก็ยื่นเรื่องที่หลีกสุญญตาไปไม่พ้น คือบ่วงที่จะคล้องเข้าไปสู่สุญญตาให้คนเหล่านี้ ให้เขาทำอย่างไรที่จะเข้าไปถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่แท้จริง และมีศีลเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้ มันก็มีแต่เรื่องนี้คือ มองเห็นความไม่น่ายึดมั่นถือมั่นไปเรื่อย ๆ พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า พวกเราสมัยนี้ก็เป็นคนบ้า ๆ บอ ๆ ไปทั้งหมด คือผิดไปทั้งหมด เพราะไปเห็นว่า เรื่องสุญญตานั่น ไม่ใช่เรื่องสำหรับพวกเราฆราวาสที่ครองเรือน เรื่องสุญญตาเป็นเรื่องของผู้ที่จะไปนิพพานที่

ไหนก็ไม่รู้ นี่แหละเรากำลังพูดกันอย่างนี้ แต่พระพุทธเจ้ากำลังพูดอีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องสุญญตานี้ คือเรื่องที่เป็นประโยชน์แก่อกุลแก่ฆราวาสโดยตรง เราก็ต้องยอมพิจารณาเรื่องสุญญตาว่า จะเป็นประโยชน์แก่อกุลตลอดกาลนาน แก่ฆราวาสอย่างไร ทางที่จะพิจารณาเรื่องนี้ ก็จะต้องมองกันไปตั้งแต่ว่า ใครมันทุกข์มากที่สุด ร้อนที่สุด หรืออยู่ในใจกลางเตาหลอมยิ่งกว่าใคร มันก็ไม่มีใครนอกจากพวกฆราวาส แล้วเมื่อเป็นดังนี้แล้ว ใครเล่าที่จะต้องการเครื่องดับไฟ หรือว่าสิ่งที่มากำจัดความทุกข์ด้วยประการทั้งปวง มันก็พวกฆราวาสนั่นแหละ พวกที่อยู่กลางกองไฟจึงต้องหาเครื่องดับไปให้พบในท่ามกลางกองไฟ มันดับไปที่ไหนไม่ได้ เพราะไม่มีอะไรนอกจากไฟ ไม่มีอะไรนอกจากธรรมชนิดที่ไปยึดถือเข้าแล้วเป็นไฟทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จะต้องหาจุดที่เย็นที่สุดกลางกองไฟนั่นเอง มันก็คือความว่างจากตัวตน ของตน คือสุญญตา (Buddhadasa Bhikkhu, 1961, p. 83-85)

ดังนั้น บทความนี้จะมุ่งศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสุญญตาในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาปฏิบัติเกี่ยวกับสุญญตาตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งทางโลกและทางธรรม

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุ เกี่ยวกับสุญญตา

ท่านพุทธทาสให้ความเห็นว่า สุญญคือ นิพพาน นิพพานคือ สุญญตา หมายถึงว่างจากกิเลสและว่างจากความทุกข์ ฉะนั้นนิพพานนั่นแหละคือ เรื่องสำหรับฆราวาส ถ้าฆราวาสยังไม่รู้ความหมายของนิพพาน ยังไม่ได้อยู่ในขอบวงของนิพพาน ก็แปลว่าอยู่กลางกองไฟมากกว่าคนพวกไหนหมด (Buddhadasa Bhikkhu, 1961, p. 86) ในคำสอนของพุทธศาสนา สุญญตา หมายถึง ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือ ภาวะที่ขั้นเป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวตน มิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ว่างจากสาระต่าง ๆ เช่น ความสวยงาม ความสุข ความทุกข์ ความว่างจากกิเลส ราคะ โทสะ โมหะ สภาวะที่ว่างจากสังขารการปรุงแต่งจิตทั้งหลาย ความว่างที่เกิดจากความกำหนดหมายในใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย เป็นส่วนหนึ่งของไตรลักษณ์ สิ่งที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนานั้น ท่านพุทธทาส เน้นถึงประโยคสั้น ๆ ที่มีกล่าวอยู่ว่า “สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” ก็แปลว่ามันไม่มีเชื้อที่จะเกิดเป็นโรคโลก โกรธ หลง หรือเป็นการกระทำผิดอย่างอื่น ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิต และเมื่อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ ประดงกันเข้ามา เชื้อต่อต้านภายในที่ว่า “สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” จะเป็นเชื้อต้านทานโรคอย่างยิ่ง มันไม่รับเชื้อโรค หรือว่าถ้ารับมันก็รับเข้ามาทำลายหมดไป มันไม่ก่อเชื้อลุกลามเป็นโรคขึ้นมาได้ เพราะมันมีสิ่งต้านทานคอยทำลายอยู่เรื่อย เป็นอำนาจต้านทานโรค อย่างสูงสุดอยู่เรื่อย นี่แหละคือหัวใจของพระพุทธศาสนา คือหัวใจของธรรมทั้งหมดที่ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เคยมีผู้ถามพระพุทธเจ้าว่า ถ้าจะย่อคำสอนของท่านให้สั้นที่สุดจะพูดว่าอย่างไร ท่านก็พูดประโยคเดียว คำสอนของท่านทั้งหมด จุดสำคัญหัวใจของธรรมะทั้งหมดบอก “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พุติยอวิชชาปหานสูตร ว่าด้วยการละอวิชชา Suttanta Pitaka, Samyutta Nikaya, Salayatana Section, Dutiyavijjapahana Sutta, on the abandonment of ignorance (Thai Tripitaka, 2539; 18/80/73)

หลักสุญญตา เป็นหลักที่บ่งบอกถึงความว่างจากการเข้าไปยึดมั่น คือการมองให้เห็นความจริงว่าทุกสิ่งล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อเราเข้าไปยึดถือเรียกว่าอัตตาคือตัวตนหรือความมีอยู่ ถ้าจะมองให้เห็นว่าเป็นสุญญตา ก็ลองแยกส่วนประกอบของเราดูว่า มีอะไรบ้างเป็นส่วนประกอบ เช่น มีหัวใจ ดับ น้ำเหลือง น้ำดี เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านี้อยู่รวมกันก็เรียกว่าคน หรือสัตว์ และมีบัญญัติเรียกชื่อว่า คน สัตว์ สิ่งมีชีวิต แต่เมื่อเราแยก

ออกจนเห็นชัดว่าส่วนประกอบเหล่านี้ เป็นเพียงปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น (กรรม) ก็จะเห็นชัดว่าไม่มีตัวตนหรืออัตตเลยไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นอะไรเลย หรืออีกอย่างว่า การที่ว่างจากตัวตนสูญญตา คือ ไม่เอาจิตเข้าไปยึดถือว่าเป็นเราเป็นเขาทุกคน ทุกเหล่าในกำเนิดทั้ง 4 ก็เป็นไปตามปัจจัยปรุงแต่ง (กรรม) ด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้น หลักสูญญตา คือการที่เราไม่เอาจิตใจไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง (Buddhadasa Bhikkhu, 1975 p. 210) คือเราเห็นชัดอยู่แล้วว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง และเมื่อเห็นดังนั้นแล้ว จิตก็คลายความยึดมั่นถือมั่นลง จิตก็หลุดพ้นเป็นอิสระเพราะไม่มีอะไรให้ยึดถือให้เอาเป็นของของตนได้เลย สุตท้ายชีวิตคนเราก็เปรียบเสมือนดอกไม้ ดอกไม้บางชนิดมีกลิ่นมีสีสวยงาม ก็สำคัญว่า ตัวเองมีกลิ่นมีสีที่น่าปรารถนา ก็เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ ก็เกิดเป็นตัวเป็นตนขึ้นมา (อัตตา) ชีวิตก็เปรียบเสมือนดอกไม้ ฉนั้นใดก็ฉนั้น

ความหมายของหลักสูญญตาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

ธรรมที่ลึกที่สุดก็คือเรื่องสูญญตานอกนั้นเรื่องอื่น ธรรมที่ลึกจนต้องมีพระตถาคตตรัสรู้ขึ้นมาและสอนนั้นมีแต่สูญญตา เรื่องนอกนั้นเรื่องอื่นไม่จำเป็นจะต้องมีตถาคตเกิดขึ้นมา (Buddhadasa Bhikkhu, n.d, p. 32) พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า ความว่างในภาษาธรรมไม่ได้หมายถึง ความว่างเปล่าโล่งเตียนไม่มีอะไรเลยตามที่เข้าใจกันในภาษาสามัญ หากหมายถึงสภาพความจริงที่สรรพสิ่งในโลกล้วนอิงอาศัยกันเกิดอยู่และมีอยู่ ด้วยเหตุนี้แต่ละสิ่งจึงปราศจากแก่นสารในตัวเอง (self-nature) หรือพูดอีกแบบหนึ่งคือ ไม่มีอัตลักษณ์แยกต่างหาก (separate identity) (Buddhadasa Bhikkhu, 1990, p. 16)

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของ สูญญตาตามรูปศัพท์เดิมว่า สูญญตา มาจากคำ 2 คำ คือ สูญญ แปลว่า ว่าง + ตา ปัจจัย ในภวตัทธิต ซึ่งมีคำแปลว่า ความ เมื่อรวมความแล้ว สูญญตา จึงหมายถึง ความว่าง ซึ่งความว่าง ตามหลักพระพุทธศาสนานั้นมีความหมายที่กว้างมากและไม่ได้มีความหมายว่า ความไม่มีหรือความขาดสูญ (อจเฉทวิญญู) แต่สูญญตานั้นแปลว่า ความว่าง ความว่างของโลก คือ ความไม่มีตัวตนที่จะหาได้ในโลก ความว่างของจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยปัญญา (ว่างจากกิเลส) (Buddhadasa Bhikkhu, 1976, p. 48)

สูญญตาเป็นภาวธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ได้มุ่งแสดงถึงความว่างที่ไม่มีอะไรเลย แต่มุ่งแสดงลักษณะสูญญตาที่ว่างจากตัวตน ที่เป็นลักษณะของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงสูญญตาจึงเป็นเรื่องสำคัญ (Buddhadasa Bhikkhu, 1976, p. 49) คนส่วนมากเห็นว่าเป็นเรื่องไม่สำคัญ เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดเล็กน้อยหรือเห็นว่าเป็นธรรมแขนงหนึ่งของหลักธรรมใหญ่ ๆ ใช้สำหรับอธิบายประกอบเรื่องนั้น ๆ ทั้งยังเห็นว่าเรื่องสูญญตาไม่ใช่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นหลักธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

นิกายเซ็นที่แพร่หลายอยู่ในประเทศจีนซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน โดยครูบาฮวงโปแห่งนิกายเซ็น ได้กล่าวเกี่ยวกับความว่างแห่งจิตตอนหนึ่งว่า “ถ้าเธอต้องการเข้าถึงตัวความตรัสรู้ได้ด้วยตัวเองจริง ๆ เธอต้องไม่ปล่อยตัวไปตามความคิดเช่นนั้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมด เป็นธรรมประเภทเครื่องแหวดล้อม ซึ่งเนื่องกันอยู่กับสิ่งต่าง ๆ อันเป็นอยู่และไม่ได้เป็นอยู่ ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความมีอยู่ และความไม่มีอยู่ ถ้าเธอจะเพียงแต่ทำจิตให้ว่างจากความคิดเรื่องความมีอยู่และความไม่มีอยู่เกี่ยวกับสิ่งทุก ๆ สิ่งจริง ๆ ได้เท่านั้น เธอก็จะลู่ถึงธรรมตัวจริงได้” (Buddhadasa Bhikkhu, 1962, p. 29)

พุทธทาสภิกขุให้ความหมายของสูญญตา

สูญญตา มีความหมายว่า ว่างเปล่า ซึ่งกินความเลยไปถึงความเป็นมายาหาสาระอะไรอันแท้จริงและแน่นอนตายตัวไม่ได้ เช่นนี้มันมิได้หมายความว่ามันไม่มีอะไรอยู่เลย แต่มันอาจจะทำอะไร ๆ มากมายเท่าไรก็ได้

เพียงแต่ว่าทั้งหมดนั้นที่ปรากฏอยู่นั้นเป็นมายา ครั้นไปค้นหาส่วนที่เป็นสาระเข้ากลับคว้าน้ำเหลว นี่เป็นความหมายอันหนึ่งตามทางธรรมของคำว่าว่าง อีกความหมายหนึ่งนั้น เล็งถึงความว่างโดยเฉพาะ โดยไม่ต้องคำนึงถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ คือมองข้ามปรากฏการณ์ต่าง ๆ ไปเสีย ไม่สนใจหรือใส่ใจหรือไม่รู้สึกต่อปรากฏการณ์เหล่านั้นเลย หรือรู้สึกอยู่แต่ภาวะแห่งความว่าง ซึ่งเป็นของจริงและไม่ได้เป็นมายาแต่ประการใด แต่ก็เรียกสิ่งนั้นว่าความว่าง” (Buddhadasa Bhikkhu, 1976, pp. 13-14) ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ความว่างมี 2 อย่างคือ ปรากฏการณ์ที่เป็นเพียงมายา หาสาระอะไรไม่ได้ และตัวของความว่างอันแท้จริง คือพระนิพพาน ซึ่งหมายถึงสัจธรรม คือความว่างจากตัวตน ความว่างกับลักษณะของความว่างพร้อมกันไปในขณะที่เดียวกัน กลมเกลียวกันจนไม่สามารถแยกออกได้ว่าส่วนไหนเป็นความว่าง ส่วนไหนเป็นลักษณะของความว่าง เพราะความว่างที่แท้จริงไม่มีลักษณะแต่ประการใด (Buddhadasa Bhikkhu, 1976, p. 23) ความว่างกับลักษณะของความว่างเป็นลักษณะเดียวกันแต่แยกกัน เพื่ออธิบายในรายละเอียดให้เห็นแง่มุมต่าง ๆ ทั้ง 2 อย่างเป็นอันเดียวกันและอยู่ในขณะเดียวกัน พุทธทาสภิกขุยังให้ทรรศนะเกี่ยวกับสัจธรรมและจิตว่างมีความสัมพันธ์กันกล่าวว่า คำว่า สัจธรรม แปลว่า ความว่าง ความว่างของโลก คือ ความไม่มีตัวตนที่จะหาพบได้ในโลก ความว่างของจิต หมายความว่า จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญาหรือความว่างจากตัวกูของกู คือความเต็มแห่งสติปัญญา (Buddhadasa Bhikkhu, 1976, p. 16)

คำว่า สัจธรรม ความว่าง หมายถึง ความว่างจากตัวตน เป็นคำที่รวบรวมความหมายของคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไว้ทั้งหมด คือ เมื่อมันไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีส่วนไหนที่ยั่งยืนถาวร เรียกว่า ว่างได้เมื่อเต็มไปด้วยลักษณะที่ดูแล้วน่าสังเวชใจ ก็แปลว่า ว่างจากส่วนที่ควรเข้าไปยึดถือเอา เมื่อพิจารณาดูไม่เห็นลักษณะที่จะคงทนเป็นตัวตนของมันเองได้ เรียกว่า ว่างจากตัวตน ถ้าจิตมองเห็นความว่างของสิ่งทั้งปวงเป็นเช่นนี้แล้ว จะเกิดความรู้สึกว่าไม่มีอะไรน่าเอนาเป็นในสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาทันที ความรู้สึกชนิดนี้มีอำนาจเพียงพอที่จะคุ้มครองคนเราไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสหรืออารมณ์ทุกชนิด ทำให้จิตเป็นอิสระปราศจากทุกขอยู่เสมอ การพิจารณาให้เห็นว่าสิ่งทั้งปวงว่างจากสาระที่ควรเข้าไปยึดถือ นั่นเป็นตัวแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา เป็นหัวใจของการปฏิบัติตามหลักของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง (Buddhadasa Bhikkhu, 1998, pp. 71-75)

นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุ ยังกล่าวว่า สัจธรรมแปลว่า ภาวะของจิตที่ว่างจากกิเลส โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ว่างจากความรู้สึกว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา ภาวะที่ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือของตนนั้น เรียกว่าสัจธรรม หมายความว่า ก็คือตัวกู ก็คือของกู (Buddhadasa Bhikkhu, 1995, p. 204) พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงความหมายของหลักสัจธรรมไว้ดังนี้

1. ความว่างทางวัตถุ เราเรียกว่าเรื่องทางฟิสิกส์ คำว่า “ความว่าง” หมายถึง ไม่มีอะไร ว่างอย่างที่เราเรียกว่า สุญญากาศ หรือ vacuum หมายความว่า ไม่มีวัตถุอะไรเลย อย่างที่หนึ่งนี้เป็นเรื่องทางวัตถุ มันหมายถึงร่างกายด้วย คือ ว่างจากวัตถุ ก็ว่างจากร่างกาย คือ ไม่มีอะไรเลย นี่มันก็เป็นความว่างชนิดหนึ่ง
2. ความว่างทางจิต ก็คือว่า จิตไม่มีความคิดอะไรเลยเหมือนกับคนสลบไสล ไม่มีความคิดนึกกลืนสมปกติอย่างนี้เป็นความว่างทางจิต
3. ความว่างของสติปัญญา เป็นความว่างทางสติปัญญา ทางธรรม ซึ่งพุทธทาสภิกขุชอบพูดว่า ทางวิญญาณ หมายถึง ความว่างจากความคิดนึกว่าตัวกู ของกู (Buddhadasa Bhikkhu, 1975, p. 226)

โดยสรุปแล้ว สัจธรรม ตามความหมายของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง ความว่างอันเป็นสภาวะแห่งความว่างที่ปราศจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา กล่าวคือ ว่างจากความเป็นตัวตน

ตลอดจนว่างจากสาระต่าง ๆ เช่น สาระคือความเที่ยงแท้ ความสวยงาม ความสุข โดยปริยาย หมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ เช่น ชันธ ธาตุ อายตนะ และปัจจัยการ แสดงตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา เป็นเพียงธรรม หรือกระบวนการทางธรรมชาติล้วน ๆ หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไป

ลักษณะของสุญญตาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

เนื่องจากการปฏิบัติกันในแนวยึดความว่าง หรือสุญญตากันอย่างผิด ๆ ยึดในความว่าง พยายามทำให้ว่างจากความคิด ความเห็นอย่างผิด ๆ เห็นว่าไม่มีสิ่งใดที่เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ทุกสิ่งเป็นของว่างเปล่า การกระทำใด ๆ ก็ตามจะไม่มีผลใด ๆ เกิดขึ้นเพราะทุกสิ่งอย่างเป็นของว่างเปล่า จึงปฏิบัติไปในลักษณะหยุดคิด หยุดนึก ไปยึดความว่าง แต่แท้ที่จริงแล้วความว่างในที่นี้ไม่ได้มีลักษณะดังที่เข้าใจกัน เพราะเหตุนี้ พุทธทาสภิกขุจึงได้แสดงลักษณะของสุญญตาไว้ ดังนี้

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า สุญญตา ความว่าง มีลักษณะ 2 ประการ (Buddhadasa Bhikkhu, 1974, p. 20) คือ

1. ความว่างที่เป็นลักษณะของสิ่งทั้งปวง ดังบาลีว่า สพเพ ธมมา อนตตา แปลว่า สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา โลกนี้จึงว่างโดยธรรมชาติแต่คำว่า ว่าง ที่พุทธทาสภิกขุเข้าใจในที่นี้มิได้หมายความว่าไม่มีอะไร แต่หมายความว่า มีทุกสิ่งทุกอย่างมีตามที่เรารู้เห็นอยู่ เพียงแต่ว่ามันว่างจากความหมายที่ควรจะยึดถือว่าเป็นตัวตนหรือของตน เพราะฉะนั้น ในสุญญตาสูตร จึงเขียนกล่าวไว้ชัดเจนว่า โลกนี้ว่าง เพราะไม่มีส่วนใดที่ควรจะยึดถือเอาว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของตน แต่มิได้หมายความว่า ไม่มีโลกนี้ หรือมิได้หมายความว่า ไม่มีอะไรอยู่ในโลกนี้

2. ความว่างเป็นลักษณะของจิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งปวง ข้อนี้สืบต่อมาจากความว่างในข้อแรก นั่นคือ สิ่งทั้งปวงรวมเอาทั้งจิตด้วย ว่างจากความหมายที่ควรจะยึดถือว่าเป็นตัวตนหรือของตน จิตนั้นจึงไม่ไปยึดถือเอาส่วนหนึ่งส่วนใดในโลกนี้ว่าเป็นตัวตน จิตนั้นจึงว่างเพราะจิตนั้นเห็นความว่างของโลกอยู่เสมอ จึงไม่เกิดการปรุงแต่งยึดถือเอาเป็นตัวตน เมื่อไม่มีการปรุงแต่งยึดถือเอาเป็นตัวตน ก็ไม่อาจจะเกิดโลภะ โทสะ และโมหะ ได้ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตว่าง เพราะว่างจากกิเลส คือ โลภะ โทสะ และโมหะนั้นเอง สภาวะที่ได้ชื่อว่า สุญญตา ประกอบด้วยเหตุผล 3 ประการ (Buddhadasa Bhikkhu, 2006, p. 75) คือ

1. เพราะลู่ถึงด้วยปัญญา ที่กำหนดพิจารณาความเป็น มองเห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่างจากความ เป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา

2. เพราะว่างจากกิเลส มีโลภะ โทสะ และโมหะ

3. ว่างเพราะมีสุญญตา คือ นิพพานเป็นอารมณ์

สภาวะความว่าง 3 ประการนี้เป็นความว่างในโลกุตตรมรรค ส่วนความว่างที่เกิดจากการกำหนดหมายในใจ หรือทำใจเพื่อให้เป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ กำหนดใจให้ถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย จัดเป็นความว่างอย่างหนึ่งในระดับโลกียฌานด้วยเหมือนกัน (Buddhadasa Bhikkhu, 1974, p. 25) อีกประการหนึ่ง สุญญตา ความเป็นสภาพสุญญ หรือความว่าง เพราะเหตุ คือ (Buddhadasa Bhikkhu, 1974, p. 51)

1. ความเป็นสภาพที่ว่างจากความ เป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะอย่างยิ่ง ภาวะที่ขันธ 5 เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ตลอดจนว่างจากสาระต่าง ๆ เช่น สาระคือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม สาระคือความสุข เป็นต้น, โดยปริยายหมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ ดังเช่น ชันธธาตุ อายตนะ

และปัจจัยการ อีทัปปัจจยตา หรือปัจจุสมุปบาท ที่แสดงแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรมหรือกระบวนการธรรมล้วน ๆ

2. ความว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ก็ดี สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ดี หมายถึง นิพพาน

3. โลกุตตรมรรค ได้ชื่อว่าเป็นสุญญตา ด้วยเหตุผล 3 ประการ คือ

3.1 เพราะลุดด้วยปัญญา ที่กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มองเห็นสภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน)

3.2 เพราะว่างจากกิเลสมีราคะ เป็นต้น และ

3.3 เพราะมีสุญญตา คือ นิพพานเป็นอารมณ์

4. ความว่าง ที่เกิดจากความกำหนดหมายในใจ หรือทำให้เพื่อให้เป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติเช่น ผู้เจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ กำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงลักษณะของสุญญตาที่ประกอบด้วย (Arun Wetsuwan, 1984, p. 164)

4.1 สุญญตาจากวัตถุกล่าวคือ ความว่างจากความไม่มีอะไรเลย เป็นความว่างทางวัตถุในข้อนี้ สำหรับคนที่ไม่เคยได้รับฟังเกี่ยวกับเรื่องของสุญญตามาก่อน ก็จะมีความเข้าใจว่า ความว่างจากวัตถุ คือว่างอย่างไม่มีอะไรเหลือ เป็นการถึงเรื่องทางร่างกายหรือทางวัตถุ จึงมีความคิดว่า เมื่อว่าง คนก็จะคิดว่าไม่มีอะไรเลย จะทำให้ตนเองขาดสิ่งที่เคยได้อยู่ จึงไม่สนใจในเรื่องความว่างตามความหมายที่สูงขึ้นไปกว่านั้น

4.2 สุญญตาทางจิต หมายถึง จิตกำลังว่างไม่ได้คิดอะไร ไม่รู้สึกอะไร ไม่ทำหน้าที่อะไรเลย ซึ่งความหมายเท่ากับคนที่ตายแล้ว เป็นเหมือนท่อนไม้เป็นความว่างอันเกิดจากการอยู่ในสมาบัติทุกชนิด

4.3 สุญญตาทางปัญญาหรือทางวิญญาน เป็นความรู้ความคิดที่มีอย่างสมบูรณ์รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา โดยมีความรู้ว่างไม่มีอะไรเป็นตัวตนที่แท้จริง ไม่มีความยึดมั่นเป็นตัวตนขึ้นมาได้เป็นจิตว่างจากตัวตนด้วยอำนาจแห่งสติปัญญา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงลักษณะของสุญญตาอีกลักษณะหนึ่ง คือ (Buddhadasa Bhikkhu, 2006, pp. 55-57)

1. ความว่างในฐานะที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุ ย้ำว่า ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงหลักแห่งสุญญตาไว้หลายแห่ง และถือเป็นธรรมะ ที่มีความสำคัญอีกประการหนึ่งด้วย และยังได้มีพุทธภาษิตที่ได้กล่าวถึงความสำคัญนี้คือ ตถาคตพุดแต่เรื่องสุญญตาหรือเรื่องที่เนื่องด้วยสุญญตา เรื่องว่าเป็นธรรมปฏิสังยุตตา (ธรรมะอันเกี่ยวเนื่องด้วยสุญญตา คือความว่าง) นอกนั้นไม่กล่าวถึงสุญญตา จะกล่าวว่าสุญญตาเป็นตัวแท้ทั้งหมดทั้งสิ้นก็ได้เป็นแค่หัวใจนิดเดียวก็ได้เป็นทั้งหมด ทั้งตัวของพระพุทธศาสนาก็ได้ นี่ขอยืนยันในข้อนี้ คือการเป็นหัวใจและเป็นตัวแท้ เพราะสุญญตาไม่มีเปลือก ไม่มีกะพี้มีแต่แก่น เป็นสุญญตาที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนาจึงเป็นตัวของตัวเองเท่านั้น ไม่มีมากไปกว่านี้เป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนา ที่ปกปิดเปลือกเข้าไปไม่ได้อีกแล้ว อุปมาเหมือนเพชรที่เป็นทั้งหมดในตัวของตัวเองและเป็นหัวใจของมันเอง เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ไม่มีอะไรเจือปนและมีค่าที่สุด

2. ความว่างในฐานะที่เป็นสภาวะสูงสุด พุทธทาสภิกขุได้อ้างหลักฐานในพระบาลีอังคุตตรนิกาย หมวดที่ว่าด้วยเรื่องของสิ่ง 5 อย่างที่ปรากฏอยู่หลายแห่ง ที่กล่าวถึงข้อความนี้คือ เย เต สุตตุนตา ตถาคเตน ภาสิตา คม

ภิกขุ โลโกตฺตโร สุตฺตปฺปทิสํยุตฺตา ความว่า พระสุตรใด ๆ ที่ตกทอดได้กล่าวแล้ว เป็นเรื่องลึกซึ้ง มีอรรถอันลึกซึ้ง เหนือโลกแล้วก็เนื่องด้วยสุตฺตานั้นเอง

3. ความว่างเป็นสภาวะอันจำเป็นสำหรับทุกคน พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า โดยความเป็นจริงแล้วธรรมข้อเดียวใช้ได้กับทุกคนชั้น เพราะหากเปรียบกับพระเจ้าที่มีสอนอยู่ในศาสนาต่าง ๆ แล้ว พระเจ้าองค์เดียวก็ใช้ได้กับคนทุก ๆ ชั้นโดยไม่จำเป็นต้องมีอยู่หลาย ๆ องค์เช่นเดียวกันกับ สุตฺตานั้นมีความจำเป็นแก่คนทุก ๆ คนเช่นกัน ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์เพราะทั้งสองต้องเดินทางไปทางเดียวกัน อาจจะตามกันไปเพราะคฤหัสถ์ต้องหาบต้องคอนรุงรังไปอย่างช้า ๆ ล้มลุกคลุกคลานกันไป ส่วนบรรพชิตมีลักษณะเหมือนนก มีภาระแต่เพียงปากเท่านั้น ก็ไปได้เร็วแต่ก็ไปในทิศทางเดียวกัน คือไปตามทางแห่งมรรคมงคล 8 ประการ โดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน ผู้ที่จะเห็นลักษณะของสุตฺตานั้นได้ นั้น จะต้องมีความว่างที่ประกอบด้วยสติปัญญา ซึ่งผู้ที่จะเห็นโลกตามความเป็นจริงว่าเป็นของว่างในที่นี้พุทธทาสภิกขุ ได้แสดงให้เห็นว่าลักษณะของความว่าง 3 ประการ (Phra Buddhaghosa Thera, 2011, p. 185) คือ

1. ความว่างในความหมายของปริยัติ คือ การรู้ว่ามีอะไรเป็นตัวตน
2. ความว่างในความหมายของปฏิบัติ คือ จิตที่กำลังปล่อยวางไม่จับฉวยอะไร
3. ความว่างในความหมายของปฏิเวธ คือ จิตที่บรรลุลถึงความสะอาด สว่าง และสงบ

ดังนั้น ถ้าบุคคลใดมีความรู้ที่ถูกต้องและรู้จริงแล้วย่อมปล่อยวาง ย่อมบรรลุลถึงผลทันทีที่นี้คือ ความว่างทั้ง 3 ประการ เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกันที่จะนำไปสู่ความว่าง หรือหลักแห่งการศึกษาทั้ง 3 ประการนี้ต้องรวมเข้าเป็นหนึ่งจึงจะสำเร็จประโยชน์ จะเลือกปฏิบัติเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ดังนั้นจะต้องเริ่มด้วยการมีญาณทัศนะ คือ มองเห็นแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงว่า โลกเป็นของว่าง แล้วการปล่อยวาง และการบรรลุลผลย่อมมาเอง สรุปแล้วลักษณะของสุตฺตตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุคือ สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นมานั้นเป็นสิ่งที่ว่าง ทุกสิ่งอย่างที่อาศัยกันเกิดขึ้นนั้นล้วนเป็นของว่างหรือเป็นสุตฺต นอกจากนั้น สุตฺตตายเป็นความว่างเป็นลักษณะของสิ่งทั้งปวง เป็นจิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งปวง ความไม่มีอะไรเลย เป็นความว่างทางวัตถุ และสุตฺตตายเป็นความรู้ความคิดที่มีอย่างสมบูรณ์รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา เป็นทั้งปริยัติปฏิบัติและปฏิเวธ

หลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุตฺตตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

สุตฺตเมื่อมองในมุมมองทางด้านของปรัชญา จะถูกยกให้เป็นแนวคิดทางด้านของปรัชญา เพราะเหตุที่คำว่า ปรัชญา มีความหมายว่า ความรู้ซึ่ง หมายถึง ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวกับมนุษย์ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ทั้งที่อยู่ในภพนี้และภพหน้า (Sanan Chaianukul, 1981, p. 2) ในเรื่องนี้พุทธทาสภิกขุได้กล่าวสนับสนุนเกี่ยวกับเรื่องของปรัชญาว่า ปรัชญา คือ สิ่งที่ทำให้เห็นแจ้งด้วยการพิสูจน์และทดลองไม่ได้ ต้องอาศัยการคำนึง คำนวณไปตามหลักการแห่งเหตุผลระบบหนึ่ง ประการ (Buddhadasa Bhikkhu, 1965, p. 224) นั้นย่อมหมายความว่า แนวปรัชญานั้นเป็นเพียงความรู้ในบางสิ่งบางอย่าง แต่ไม่ได้คำนึงถึงหลักการปฏิบัติส่วนคำว่าศาสนานั้นหมายถึง ระเบียบวิธีการปฏิบัติ (Buddhadasa Bhikkhu, 1965, p. 2)

ความหมายดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า คำว่าปรัชญากับศาสนา มีหลักการคือ ปรัชญา จักใช้ในภาคทฤษฎี ส่วนหลักการทางศาสนาจักใช้ในภาคปฏิบัติ เมื่อกล่าวถึงสุตฺต ตามมุมมองทางศาสนาแล้ว สุตฺตตายเป็นแนวทางแห่งการประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันตามหลักของศาสนา

หลักการที่จะต้องปฏิบัติเพื่อเข้าถึงหลักสัจธรรมนั้น พุทธศาสนิกชนกล่าวว่า ผู้ปฏิบัติจักต้องมีการตั้งจิตไว้ทั้งภายในและภายนอกเอาใจใส่สัจธรรมทั้งภายในและภายนอก และฝึกฝนจนมีสัมปชัญญะ พุทธศาสนิกชนได้กล่าวอธิบายถึงคำว่าสัจธรรมทั้งภายในและภายนอกไว้ว่า คำว่าสัจธรรมภายใน คืออารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ของตนเอง ส่วนสัจธรรมภายนอก คือ อารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ของบุคคลอื่น (Buddhadasa Bhikkhu, 2005, p. 13) และคำว่าฝึกจิตให้เกิดสัมปชัญญะ คือ การฝึกจิตให้เกิดความรู้สึกรู้ตัว ไม่หลงลืม รู้สึกรู้ตัวอยู่เสมอทุกขณะจิตที่กำลังทำอะไรอยู่ที่เกี่ยวข้องกับปัจจุบัน ไม่สนใจไปในอดีตหรืออนาคต สติสัมปชัญญะเป็นสติที่มีปัญญาสนับสนุนให้น้อมนำเข้ามาดูจิตใจตัวเองมองตัวเองในการกระทำ การพูดการคิด เป็นสภาวะที่รู้เท่าทัน ไม่หลงผิดไปตามกิเลส ตัณหา และอารมณ์ที่มากระทบ เมื่อมีสมาธิสมบูรณ์แล้ว จึงจะเกิดสัมปชัญญะขึ้นได้ดังนั้น ผู้ที่จะเข้าถึงสัจธรรมได้จะต้องฝึกจิตให้เห็นความว่างในเบญจขันธ์ทั้งที่อยู่ในตัวเองและของบุคคลอื่น เป็นการปฏิบัติเพื่อบ่มให้จิตเห็นความว่างหรือให้เกิดสัมปชัญญะหรือฝึกอบรมให้จิตเห็นความว่าง

หลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความเป็นความว่าง โดยที่พุทธศาสนิกชน ได้ใช้หลักการกำหนดเป็นตัวพิจารณา โดยใช้การนำเอาสิ่งต่าง ๆ มาเป็นตัวพิจารณากำหนด เช่น สิ่งต่าง ๆ เป็นเพียงสิ่งต่าง ๆ เท่านั้นหนอ สิ่งนั้นไม่มีตัวตนในสิ่งที่กำหนดหนอ ว่างจากตัวตนหนอ จนสุดท้ายจะเหลือเพียง คำว่า ว่างหนอ เป็นต้น โดยมีหลักการกำหนด 10 ประการ (Buddhadasa Bhikkhu, 2005, pp. 20-25) คือ

1. กำหนดโดยความเป็นอารมณ์ หมายถึง การนำสติเครื่องกำหนดอยู่ในสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ แล้วเห็นว่าสิ่งที่นำมาเป็นอารมณ์นั้น ไม่เป็นของมีตัวตน ว่างจากตัวตน จนที่สุดให้พิจารณาว่า ว่างหนอ

2. กำหนดโดยความเป็นรูปนาม กล่าวคือ สิ่งใดมีเพียงลักษณะของรูปธรรม กำหนดเป็นรูป สิ่งใดเป็นลักษณะของนามธรรม ก็กำหนดเป็นนามธรรม สิ่งใดเป็นลักษณะของเวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ ให้นำสิ่งเหล่านี้เป็นตัวกำหนด โดยมีหลักการพิจารณากำหนดตามลำดับว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเท่านั้น หนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ ไปที่ละอันตามลำดับ

3. กำหนดโดยความเกิด และความดับของลมหายใจ โดยลักษณะของการกำหนดโดยความเป็นลมหายใจ จึงมีหลักการพิจารณากำหนดว่า ลมหายใจนี้เกิดขึ้นหนอว่างจากความเป็นตัวตนหนอ ว่างหนอ แม้แต่การดับของจิตย่อมนำมาเป็นตัวกำหนดโดยกำหนดว่า จิตนี้ดับเท่านั้นหนอ ในการดับนั้นไม่มีตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ โดยให้ความรู้สึกรู้มาจดจ่อที่ความว่างของลมและจิต

4. กำหนดโดยอนิจจัง เมื่อกำหนดที่ลมหายใจที่มีการเปลี่ยนแปลงของลม ซึ่งการกำหนดเช่นนี้จักนำเอาลมหายใจอันประกอบด้วยความไม่เที่ยงแท้และแน่นอน มันไม่เที่ยงหนอ นั้นไม่มีตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ

5. กำหนดความเป็นทุกข์ของลมหายใจ คือ มีลักษณะแห่งความทุกข์ ซึ่งคำว่าทุกข์หมายถึง ความทุกข์อันเกิดจากความไม่เที่ยงแท้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา รวมถึงมีการปรุงแต่งของจิต สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นที่มาของความทุกข์ ดังนั้นเวลากำหนดสภาวะของความทุกข์ จึงต้องกำหนดในลักษณะของการทำลมหายใจให้เป็นรูปธรรม และกำหนดว่า รูปนั้นเป็นทุกข์หนอ รูปนั้นไม่มีตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ

6. กำหนดโดยความเป็นอนัตตา กล่าวคือ การเห็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่มีตามธรรมชาติ เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ซึ่งไม่ใช่ตัวตน ให้มีการกำหนดว่า สิ่งต่าง ๆ นั้นไม่มีตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ เป็นต้น

7. การกำหนดโดยความเป็นวิราคะ คำว่า วิราคะ หมายถึง ความคลายกำหนด, ความไม่ติดพัน เป็นอิสระ เมื่อได้มองเห็นจากคลายแห่งความยึดมั่นหรือความทุกข์ที่เกิดมาจากความยึดถือ โดยกำหนดที่ความจากคลายนั้นไม่มีตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ เป็นต้น

8. กำหนดโดยนิโรธะ คือความดับ ก็เช่นเดียวกันนี้เมื่อมีความจากคลายแล้วก็ย่อมมีการดับไปเป็นธรรมดาตามสัดส่วนที่กำหนด

9. กำหนดโดยปฏินิสสัคคะ คือ ความสลัดคืน เมื่อบุคคลยึดติดอยู่กับตัวกูของกูก็จักเป็นผู้มีจิตที่ประกอบด้วยความทุกข์ แต่เมื่อใดก็ตาม เมื่อบุคคลคลายจากความยึดมั่นถือมั่นจากตัวตน กล่าวคือ เมื่อสลัดความเป็นตัวตนออกเสียได้เสียแล้ว ก็จักเข้าถึงความเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ของของตน ไม่ใช่ของของใคร เมื่อมีอาการเช่นนี้แล้ว ต้องกำหนดโดยความรู้สึกว่า การสลัดนี้ไม่ใช่ตัวตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ เป็นต้น

10. การกำหนดโดยความเป็นสุญญตา โดยความว่าง ซึ่งในข้อนี้เป็นการกำหนดเอาความว่างเริ่มตั้งแต่ลมหายใจเข้า – ออก อิริยาบถและอาการต่าง ๆ เช่น อาการเกิด การดับ ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งปฏินิสสัคคะแต่ละอย่างนั้นใช้หลักการกำหนดว่าไม่ใช่ตัวตนหนอ ไม่ใช่ของของตนหนอ เป็นความว่างจากตนและของของตนหนอ ว่างจากตัวตนหนอ ว่างหนอ เป็นต้น

เมื่อสรุปแล้ว พุทธทาสภิกขุ เน้นหลักการเข้าถึงสุญญตา พุทธทาสภิกขุจะมุ่งเน้นที่การพิจารณาอารมณ์ที่อาศัยเบญจขันธ์ และสังขารด้วยวิธีปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ว่าเป็นของว่าง โดยพิจารณาว่า สิ่งนั้นไม่มีตัวตนในสิ่งที่กำหนดหนอ ว่างจากตัวตนหนอ จนสุดท้ายจะเหลือเพียงคำว่า ว่างหนอ เป็นต้น

พุทธทาส ได้ย้ำเสมอว่าให้ทุกคนรู้จักปล่อยวาง ว่างจากกิเลส เห็นทุกสิ่งเป็นสุญญตา คือเป็นอนัตตา ไม่มีเราเขา มีแต่สภาวะรูปกับนาม เพื่อมิให้ยึดมั่นในรูปนามขันธ์ ๕ ซึ่งถือว่าเป็นอัตตาตัวกูของกู และที่สุดให้ปล่อยวางคืออย่าเห็นแก่ตัว (ตัวกูของกู) เพื่อให้รู้จักการแบ่งปันช่วยเหลือกันและกัน สังคมจะได้อยู่อย่างมีความสุข เห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว นี่คือการพัฒนาการสุญญตาในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ

สุญญตาในพระไตรปิฎกสู่ความว่างหนอในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ

สุญญตาในพระไตรปิฎกและอรรถกถา หมายถึง ความว่างเปล่า จากตัวตนหรือสสารัตถะที่ถาวร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาขันธ์ 5 จะเห็นได้ว่า ขันธ์ทั้ง 5 เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวตนนอกจากนี้ ยังหมายถึงการว่างจากความยึดถือ ความเที่ยง ความงาม หรือความสุข ทั้งนี้ สุญญตายังสัมพันธ์กับหลัก ปฏิจจสมุปบาท และโลกุตตรมรรค โดยเป็นภาวะที่เกิดจากการเห็นความสัมพันธ์และการพึ่งพาซึ่งกันและกันของปรากฏการณ์ทั้งหลาย ทำให้เข้าใจว่า ทุกสรรพสิ่งเป็นมายาและไม่จีรังถาวร สุดท้าย สุญญตายังนับรวมถึงนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะว่างจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ลักษณะสำคัญคือ (1) ว่างจากตัวตนและกรรมฐานของตน (2) ว่างจากกิเลส เช่น ราคะ โทสะ โมหะ (3) เป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ (4) สะท้อนปรมาตมสัจจะ สรรพสิ่งไม่มีตัวตน หรือเป็นธรรมหรือกระบวนการธรรมล้วน ๆ

พุทธทาสภิกขุมอง สุญญตาเป็นแก่นของพระพุทธศาสนา เน้นการเข้าใจชีวิตและปรากฏการณ์ว่า ขันธ์ 5 และความเป็นสรรพสิ่งทั้งปวงเป็น อัตตา-ว่าง (ไม่มีตัวตน) ซึ่งสามารถนำไปสู่การพ้นทุกข์ เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา โดยพุทธทาสภิกขุเห็นว่าสุญญตาเป็นสภาวะว่างจากความทุกข์และกิเลสสาเหตุของทุกข์ การมองเห็นด้วยปัญญาเป็นหนทางให้ตระหนักถึงความไม่มีตัวตนของสรรพสิ่ง การนำธรรมะไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เพื่อความสงบสุขทั้งปัจเจกและสังคม และเชื่อมโยงแนวคิดปฏิจจสมุปบาทและไตรลักษณ์เข้ากับการปฏิบัติธรรม

จุดร่วมระหว่างพระไตรปิฎกและพุทธทาสภิกขุ

1. ความหมายและลักษณะของสุญญตา ทั้งสองมุ่งเน้นความว่างจากตัวตนและอัตตา
2. ชั้น 5 และปัจจุสมุปบาท ทั้งสองเน้นความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยกันของปรากฏการณ์
3. แก่นของพระพุทธศาสนา สุญญตาเป็นหลักธรรมสำคัญที่นำไปสู่การพ้นทุกข์ความแตกต่างหลัก

ระหว่างแนวคิดทั้งสอง

ประเด็น	พระไตรปิฎก	พุทธทาสภิกขุ
วิธีเข้าถึงสุญญตา	การปฏิบัติบารมีแบบโพธิสัตว์ธรรม, การเจริญสมาบัติ	การพิจารณาพระนิพพานและชั้น 5, การปฏิบัติธรรมในชีวิตจริง
นิยามนิพพาน	เป็นสภาวะทางปัญญา, การเข้าใจความจริงแห่งสรรพสิ่ง	เป็นความว่างจากทุกข์และกิเลส, ว่างจาก “ตัวกู ของกู”
การประยุกต์	เน้นการปลุกวิเวกและตรัสรู้ทางจิต	เน้นการนำธรรมะไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันและสังคม
มิติทางสังคม	น้อย, เน้นการเข้าใจสัจธรรมส่วนบุคคล	สูง, มองสัมพันธ์ระหว่างธรรมะกับสังคม, ไม่แยกธรรมะจากชีวิตจริง

สรุป พระไตรปิฎก: สุญญตาเน้นการว่างจากตัวตนและการเข้าถึงสัจธรรมโดยตรง ผ่านสมาธิและปัญญา พุทธทาสภิกขุ: สุญญตาเน้นการว่างจากอัตตาเพื่อนำไปสู่พ้นทุกข์และสามารถประยุกต์ในชีวิตประจำวันและทางสังคม ความเชื่อมโยง: ทั้งสองแบ่งปันเนื้อหาหลักเรื่องความไม่มีตัวตน แต่พุทธทาสภิกขุเน้นเชิงปฏิบัติและสังคมมากกว่า

ภาพที่ 1: หลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุญญตา (ว่างหนอ) ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุที่มา: ผู้เขียนบทความ

บทสรุป

ลักษณะของสุญญตาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นมานั้นเป็นสิ่งที่ว่าง ทุกสิ่งทุกอย่างที่อาศัยกันเกิดขึ้นนั้นล้วนเป็นของว่างหรือเป็นสุญญตา นอกจากนี้ สุญญตายังเป็นความว่างเป็นลักษณะของสิ่งทั้งปวง เป็นจิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งปวง ความไม่มีอะไรเลย เป็นความว่างทางวัตถุ และสุญญตาเป็นความรู้ ความคิดที่มีอย่างสมบูรณ์ รู้สีกตัวอยู่ตลอดเวลา เป็นทั้งปริยัติ ปฏิบัติและปฏิเวธ พุทธทาสภิกขุได้นำเอาหลักสุญญตาในการอธิบายสอนธรรมได้อย่างกลมกลืนว่า ความเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวกู ของกู ว่างจากตัวกู ของกู (สุญญตา)

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ:

- พุทธทาส ภิกขุ. (2504). *แก่นพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2505). *คำสอน ฮวงโป*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2517). *เอกสารชุดมองด้านใน อันดับ 26 จิตประภัสสร – จิตเดิมแท้ – จิตว่างเหมือนกันหรืออย่างไร*. กรุงเทพมหานคร: คณะเผยแผ่วิธีการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2518). *สรรพาวาสธรรม*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2519). *สัญญาตาปริทรรศน์ เล่ม 2*. สุราษฎร์ธานี: ธรรมสภา.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2533). *จิตว่างในชีวิตประจำวัน*. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2538). *คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2538). *โอสารถัพพธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2541). *สัญญาตาปริทรรศน์*. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2548). *การปฏิบัติเพื่อความมีจิตว่าง*. กรุงเทพมหานคร: ไพลิน.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2549). *บวชทำไม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2549). *วิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยความว่าง*. กรุงเทพมหานคร: ไพลิน.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2554). *สัญญาตาธรรมฉบับย่อ โดยภิกขุ ฉ.ช.วิมุตตยานันทะ*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ.
- พุทธทาส ภิกขุ. (ม.ป.ป.). *ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องความว่าง*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สนั่น ไชยานุกูล. (2524). *ปรัชญาอินเดีย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- อรุณ เวชสุวรรณ. (2527). *วิวาทะระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับพุทธทาสภิกขุภิกขุ*. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา.

หนังสือแปล :

- พระพุทธโฆสะเถระ. (2554). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส.

Reference

Book:

- Buddhadasa Bhikkhu. (1961). *The Essence of Buddhism*. Bangkok: Thammasapha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (2005). *Practice for an empty mind*. Bangkok: Pailin.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1961). *The Essence of Buddhism*. Bangkok: Dhammasabha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1962). *Teachings of Huang Po*. Bangkok: Dhammasabha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1995). *The Complete Human Manual*. Bangkok: Thammasapha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1975). *The virtues for a good household life*. Bangkok: Dharmadana Foundation.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1990). *Empty mind in daily life*. Bangkok: Rungsang Printing
- Buddhadasa Bhikkhu. (n.d.) *Dharma Assembly lectures on emptiness*. Bangkok: Dharmasapha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (2006). *Why Ordain?*. 3rd printing. Bangkok: Sukhaphai Jai.
- Buddhadasa Bhikkhu. (2006). *How to practice to live with emptiness*. Bangkok: Pailin.
- Buddhadasa Bhikkhu. (2011). *Abridged version of the Suññata Dharma by Bhikkhu Ch. C. Vimuttananda*. 2nd printing. Bangkok: Sukhaphai Jai Publishing House.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1998). *Suññata Paritta*. Surat Thani: Dhammadana Foundation Publisher.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1976). *Suññata Paritta Volume 2*. Surat Thani: Dhammasabha.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1974). *The 26th set of documents: Looking Inside: The Radiant Mind - The Original Mind - Is the Empty Mind the Same?*. Bangkok: The Noble Way of Living Dissemination Group.
- Buddhadasa Bhikkhu. (1995). *Osaretapphadham*. 3rd printing. Bangkok: Dhammadana Foundation.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya. (2539). *Thai Tripitaka* Mahachulalongkornrajavidyalaya. Bangkok: MCU Press.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya. (2558). *Commentaries Thai Tripitaka*. Mahachulalongkornrajavidyalaya. Bangkok: MCU Press.
- Sanan Chaianukul. (1981). *Indian Philosophy*. Bangkok: Religious Printing House.
- Translated Books :**
- Buddhaghosa Thera. (2011). *Visuddhimagga. Translated and compiled by Somdej Phra Phutthacharn (Ajarn Asabhamahathera)*. 10th edition. Bangkok: Thanapress